

свое отраженное в "Частоповторяемых речах", является, по сути, нормой зороастрийского права. Эту норму, вместе со многими другими, Григор Просветитель заимствовал из армянской зороастрийской правовой системы и внедрил в армянскую христианскую правовую систему, тем самым обеспечив связь и преемственность двух армянских правовых систем и цивилизаций.

LAMENTATION FOR THE DEAD AS OLD ARMENIAN LAW NORM

S. A. KHACHATRYAN

It is proved in the article that in "Speeches" it is essentially the norm of Zoroastrian Law. Gregory the Illuminator borrowed that and many other norms from the Zoroastrian Law and inserted them into the Christian Law which led to the continuation of civilizations and the hereditary relation of the Armenian Zoroastrian and Christian Law systems.

ԱՁԱՏ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ «ՀԱՆՁԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ՃԱՌՔՈՒՄ» (ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԴԻՐՔԵՐԻՑ)

Ս. Ա. ԽԱՀԱՏՐՅԱՆ

*Իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ դասախոս*

Ազատ ընտրության հարցն այն կարևոր փիլիսոփայական հիմնահարցերից է, որը հանճարեղությամբ քննարկվել և լուծվել է «Հաճախապատում ճառքում»: Ի՞նչ է նշանակում ազատ ընտրություն: Ամփոփելով այս ճառքում սփռված բազմաթիվ արժեքային դատողություններն այդ մասին՝ կարելի է եզրակացնել, որ դա նշանակում է սուբյեկտի կողմից ազատ կամքով, առանց արտաքին միջամտության ու հարկադրանքի գործողության տեսակների, դրանց միջոցների ու նպատակների միջև ընտրություն կատարելու հնարավորություն: Ընտրությունն ընկած է մարդու ազատ կամքի գործողության տեսակների, դրա նպատակների որոշման հիմքում և առանց ընտրության չկա և չի կարող լինել ազատ կամքի դրսևորում, դրա հնարավորություն: Ընտրություն կատարել՝ նշանակում է նախքան գործողություն սկսելը կողմնորոշվել երկու և ավելի ցանկությունների, նպատակների, գործողության տեսակների, ինչպես նաև նպատակներին հասնելու միջոցների և ուղիների միջև: Դա նշանակում է նախքան գործողության դիմելը՝ մարդու մտքում ծագած երկու կամ մի քանի պատճառներից ու նպատակներից որևէ մեկի ընտրություն և այդ ընթացքում որևէ արտաքին հարկադրանքի բացակայություն: Դա ենթադրում է նաև որևէ նպատակով կամ որևէ գործունեություն կատարելու դիտավորությամբ երկու և ավելի օբյեկտների միջև համեմատություն և դրանցից որևէ մեկի ընտրություն: Այն միշտ նախորդում է ազատ կամքի գործադրմանը, իսկ ազատ կամքով կատարված գործողությունը միաժա-

մանակ նշանակում է նաև արդեն իսկ ընտրված նպատակի ուղղությամբ ջանքերի գործադրում: Այն նաև ընտրության հիման վրա կատարված արարքի, այդ թվում՝ մտքում ձևավորած մտքի, ասված խոսքի, կատարած գործի համար առկա պատասխանատվություն կամ պարզև ընդունելու հնարավորության գիտակցում է: Բայց սրանք բոլորը ազատ ընտրության միայն շարքային, երկրորդային, բոլորի կողմից ընդունված պատկերացումներ են: Դրա մասին առկա է նաև գլխավոր, առաջնային պատկերացում, որն էլ ընկած է ամեն մի ընտրության հիմքում: Դա բարու ու չարի միջև ընտրությունն է:

Ազատ կամքի և ընտրության հարցերը սովորաբար դիտարկվել են որպես բարոյականության ոլորտի կատեգորիաներ և համարվել է, որ ազատ կամքի և ընտրության մասին տեսության հիմնադիրը Արիստոտելն է (ինչը մոլորություն է): Նրա «Նիկոմաքոսի էթիկա» գրքում դրանց մասին խոսվում է որպես առօրյա գործերում բարոյական կողմնորոշման հիմքի¹: Ընտրությունն այնտեղ հանդես է գալիս որպես «ձգտման հիմք դեպի որևէ բարիք»: Իսկ բարիքը դա այն է, «ինչին բոլորը ձգտում են» որպես նպատակ: Նա տարբերում է նպատակների միջև «գիտակցված ընտրությունը» «կամայականությամբ (ազատ կամքով) ընտրությունից» և առաջինը կատարյալ համարում երկրորդից: Նպատակների մի մասը նրա կողմից դիտվում են որպես «գործունեություն», իսկ մյուս մասը՝ գործունեության արդյունքներ, դրանց մասին պատկերացումներ: Նա գերադասում է երկրորդ տեսակի նպատակները, որոնք բարիքներն են՝ դրանցից բարձրագույնը կամ կատարյալը համարելով երկրային երջանկությունը: Անմահության ձգտելը երկրի վրա նա համարում է անհասանելի նպատակ: Ընտրությունը նպատակների ու միջոցների (գործունեության, դրա տեսակների, հնարքների) միջև է, բայց նախ և առաջ «Մեր որոշումը ոչ թե նպատակներին է վերաբերում, այլ միջոցներին», քանի որ՝ «Դնելով նպատակ՝ մտածում են, թե ինչպես և ինչ միջոցներով դրան հասնել»: Ընտրությունը չարի ու բարու, մահվան և անմահության միջև, որպես վերջնական, գլխավոր ընտրության տեսակների, նրա մոտ բացակայում է, քանզի հունական կրոնում բացակայել են դժոխքի և երկնային թագավորության մասին պատկերացումները, որոնք առկա են զրադաշտական, ապա՝ քրիստոնեական հավատալիքներում: Նույն մեռյալների թագավորություն գնում են բոլորի հոգիները՝ և՛ առաքինիները կամ բարիները, և՛ չարագործները:

Ազատ կամքի ու ազատ ընտրության հարցերը կենտրոնական տեղ են զբաղում քրիստոնեական առաջին փիլիսոփաներ Կ. Ալեքսանդրացու «Ստրոմատներ» և «Պեդագոգ»², Օրիգենեսի «Ընդդեմ Ցելսի» և «Սկիզբների մասին»³ ու Գրիգոր Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառք» աշխատություններում: Նրանք էլ փիլիսոփայական այդ կատեգորիաները ներմուծել են քրիստոնեական աստվածաբանության մեջ և դրանց լույսի ներքո քննարկել աստվածաշնչյան անձեռի վարքագիծը: Դրանցից Գր. Լուսավորչի տեսությունը, որն էլ առանձնահա-

¹ St'u Аристотель. Никомахова этика. М., "ЭКСМО-Пресс", 1997.

² St'u **Климент Александрийский**. Педагог. М., Учебно-информационный экуменический центр ап. Павла, 1996; **Նույնի՝** Строматы. Перевод Н. Корсунского // Отцы и учителя церкви 3-его века. Онтология. Т.1, М., «Либрис», М., 1996, Кн. 5, Ч. 3, 102,1:

³ St'u **Ориген**. Против Цельса. Пер. с греч. Л. Писарьева, М., 1996; **Նույնի՝** О началах. Самара, «РА», 1993 (на основе издания Казанской духовной академии 1899):

տուկ և ամենակատարյալն է քրիստոնեական գաղափարախոսության մեջ ընդհանրապես, անհայտ է մնացել գրական հասարակությանը, առաջին անգամ քննարկվում է այստեղ, մեր կողմից: Եվ եթե առաջին երկուսը Աստծո և աստվածաշնչյան անձերի ազատ կամքի ու ազատ ընտրության մասին դատողություններ են անում Արիստոտելի, Պլատոնի և ընդհանրապես՝ հունական դասական փիլիսոփայության դիրքերից, այդ կատեգորիաներին տալով սոսկ կրոնաբարոյական նշանակություն, ապա հայ փիլիսոփան դա անում է հայկական գրադաշտական փիլիսոփայության, Սպիտակ Սպիտամա Ձորոաստրի (Ձրադաշտ) ուսմունքի դիրքերից՝ դրանց տալով նաև իրավական, քաղաքական, տնտեսական և գեղագիտական նշանակություն և իմաստ ևս: Առաջինը լինելու հանգամանքով էլ պայմանավորված են այդ ֆենոմենների մասին Կ. Ալեքսանդրացու և Օրիգենեսի կողմից արտահայտած բազմաթիվ վիճելի ու հակասական մտքերն այդ աշխատություններում:

Դրանց գլխավոր պատճառը, նախ, Սուրբ Երրորդության, Նրա անձերի ազատ կամքի ու ընտրության մասին Կ. Ալեքսանդրացու ձևակերպած թերի և հակասական պատկերացումն է: Իսկ քրիստոնեական ազատ կամքի մասին տեսության ելակետն ընդհանրապես հենց Աստծու ազատ կամքի գաղափարն է: Կարելի է անգամ պնդել, որ նրա աշխատություններում Սուրբ Երրորդության մասին քիչ թե շատ որոշակի պատկերացում անգամ չկա: Դրանցից «Պեղագոգում» Նա հիշատակվում է մեկ անգամ, բայց ոչ թե որպես Եռամիասնություն, այլ քառամիասնություն: Դրա անդամների մեջ է մտցված նաև «Մայր Կույսը»⁴: «Ստրոմատների» մեջ էլ Նա նորից հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, դրա հինգերորդ գրքում, երբ փորձ է արվում Պլատոնին վերագրել մարգարեություն այն մասին, որ իբրև նա իր նամակներից մեկում գուշակել է ապագայում Սուրբ Երրորդության երևան գալու մասին⁵: «Պեղագոգում» նա Քրիստոսին համարում է քարոզիչ, ուսուցիչ («Պեղագոգ»), իսկ մարդկությանը՝ ուսուցման կարոտ մանուկներ, և, անընդհատ Նրան կոչելով Լոգոս, Խոսք՝ նրա մասին արտահայտում է հետևյալ տարօրինակ միտքը, որ Լոգոսը, այն է՝ Քրիստոսը, ժամանակին եղել է ընդամենը Հայր Աստծո ստեղծած հրեշտակներից մեկը⁶: Այնուհետև, «նախկին հրեշտակ» Քրիստոսը դիտվում է նաև Աստծու ինչ-որ էներգիա՝ բխած Հորից: Երբեմն էլ Նա կոչվում է նաև Աստված, բայց որի լիազորությունները Հորից են, և որոնք Նա իրացնում է Հոր կամքին համապատասխան և այդ կամքի շրջանակներում: Դա էլ նշանակում է, որ փաստորեն Քրիստոսը զուրկ է ազատ կամքից և ինքնուրույն ընտրություն կատարելու հնարավորությունից: Սուրբ Հոգու կամքն էլ նրա մոտ առանձնակի ինքնուրույնության չի տիրապետում և Նա նույնպես զուրկ է ինքնուրույն կերպով ազատ ընտրության հնարավորությունից:

Այս ամենով էլ պայմանավորված է Կ. Ալեքսանդրացու մոտ Որդու և Սուրբ Խոգու կամքերը Հայր Աստծու կամքին ենթարկված լինելու, Նրանց ազատ կամքերի գորության և ուժի սահմանափակ, սուբորդինացված, մեկը մյուսին ենթարկված լինելու հանգամանքը: Նրանց կամքերի միասնության կամ Նրանց միակա-

⁴ Տե՛ս *Климент Александрийский*. Педагог, Кн., 1, гл. 6, էջ 15:

⁵ Տե՛ս *Климент Александрийский*. Строматы., Кн. 5, Ч. 3, 102,1:

⁶ Տե՛ս *Климент Александрийский*. Педагог, Кн., 1, Гл. 6, էջ 15, Гл. 7, էջ 21:

մության մասին խոսք անգամ չկա: Որդին և Սուրբ հոգին զուտ Հայր Աստծու կամքը կատարողներ են և ոչ թե համակատարողներ: Երբեմն էլ նրա կողմից Քրիստոսը կոչվում է «մարդաստված», «Ազատ կամայականության մանկավարժ» (Լ. 6, 31.1), որն աշխարհ է ուղարկվել Հոր կողմից՝ ազատ կամքով մանկավարժություն անելու: Այսպիսով Քրիստոսի ազատ կամքի և ազատ ընտրության հարցը վերջնականորեն խեղաթյուրվում է:

Կլիմենտ Ալեքսանդրացու աշխատություններում հրեշտակների ազատ կամքի ու ընտրության հարցերը նույնպես առանձնապես արծածված չեն, ինչպես որ է Գր. Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառքում»: Կ. Ալեքսանդրացին, իհարկե, հիշատակում է և սատանային, և հրեշտակներին, բայց նրանց պայքարի անտազոնիստական բնույթը և նրանց կամքերի փոխհարաբերության դիալեկտիկան, նրանց ազատ կամքի և ազատ ընտրության հարցերը փաստորեն չեն քննարկվում և դրանց նրբությունները չեն բացահայտվում: Իսկ դա այն պատճառով, որ հունական կրոնում և առասպելաբանության մեջ հրեշտակների ու դևերի թեմատիկան ընդհանրապես աղքատ է: Դրա համար էլ ազատ ընտրության սուբյեկտները Կլիմենտ Ալեքսանդրացու մոտ հիմնականում մարդիկ են, ինչպես որ դա Արիստոտելի մոտ է: Նրա աշխատությունները լի են մարդկանց կողմից ազատ կամքով ազատ ընտրության, դրա անհրաժեշտության և հնարավորության մասին գիտականորեն կատարյալ դատողություններով ու զնահատականներով: Իսկ մարդկանց կողմից Ազատ ընտրությունը (*liberum arbitrium*) նրա մոտ դա ընտրություն է մեղք գործելու կամ չգործելու միջև, դրա ընդունակություն, որին անընդունակ է դիտվում միայն Աստված:

Ազատ կամքի և ազատ ընտրության հարցերին է նվիրված նաև Օրիգենեսի «Ընդդեմ Ցելսի» և «Սկիզբների մասին» աշխատությունները: Նա Գր. Լուսավորչին նախորդած քրիստոնեության մյուս խոշոր ջատագովը և կրոնական փիլիսոփան է, որի աշխատություններում հետևողական քննարկման են ենթարկվել ազատ կամքի և ազատ ընտրության հարցերը: Նա ազատ ընտրության մասին իմաստավորված հիշատակում է իր «Ընդդեմ Ցելսի» աշխատության չորրորդ գրքի LXVII ենթագլխում⁷: «Սկիզբների մասին» աշխատության մեջ ազատ ընտրության մասին հիշատակություն է արվում դրա երկրորդ մասի 6-րդ գլխի 5-րդ ենթագլխում, երբեմն էլ՝ այդ աշխատության երրորդ բաժնում, որն ամբողջությամբ նվիրված է ազատ կամքի ու ընտրության հիմնահարցին: Այդ աշխատության մեջ Օրիգենեսը պնդում է, որ «Քրիստոսի մեջ եղել է մարդկային բանական հոգի», որը նրա մեջ, «երկար վարժություններից հետո», վերածվել է բարու «բնության» և այլևս զրկվել չար ու բարու միջև ընտրություն անելու և մեղք գործելու ընդունակությունից: Նա Քրիստոսին դիտում է ոչ թե Աստված, այլ մարդ (Կ. Ալեքսանդրացին էլ համարում է, որ Նա նախկին հրեշտակ է): Նա Քրիստոսին միշտ էլ համարել է արարած, և նույնիսկ՝ արարված Ադամից հետո: Աստված, որը Սուրբ Երրորդությունն է, մեկ միասնական կամք չունի: Այն առանձին երեք կամքերի սուբորդինացված համակարգ է, որի մեջ Հայր Աստծո կամքը առաջնային է Քրիստոսի, իսկ Քրիստոսինը՝ Սուրբ Հոգու կամքի նկատմամբ: Ընտրությունն էլ նրանց կողմից կատարվում է Հայր Աստծու պատվերով: Մնացած բոլոր «բանական» արարածները ազատ կամքով ընտրելու հատկություն ունեն, բայց դա ոչ թե

⁷ St'u *Ориген*. Против Цельса. Пер. с греч. Л. Писарьева, М., 1996, էջ 184.

նրանց «բնությունից» է, այլ Աստծու տված հնարավորություն և ընդունակություն: Նույն գրքի երկրորդ մասի «Հրեշտակների մասին» 8-րդ գլխի 3-րդ ենթագլխում նա գտնում է, որ բոլոր բանական արարածները, այդ թվում՝ նույնիսկ սատանան ու նրա հետևորդ չար ոգիները պահպանում են ինչպես դեպի բարին, այնպես էլ դեպի չարը հակվելու և ընտրություն կատարելու հնարավորությունը: Չարից լրիվ ձերբազատված է դիտվում միայն «Աստծու էությունը»⁸: Ավելացնենք նաև, որ այս ջատագովների մոտ ազատ կամքն ու ազատ ընտրությունը համարվում են միայն բարոյական կատեգորիաներ:

Իսկ ազատ կամքի ու ընտրության հիմնահարցերը շատ ավելի հին են և շատ ավելի ընդգրկուն, քան Արիստոտելի և այս փիլիսոփա-կրոնագետների մոտ է: Դրանք կազմում են զրադաշտական իրավական, կրոնական, բարոյական, քաղաքական, տնտեսական և էսթետիկական (գեղագիտական) գաղափարական-կարգավորիչ նորմատիվ սիստեմների (համակարգերի) հիմքը, առաջադրվել են Ջորդանստրի կողմից մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջին: Դրանք արծարծվել են Ավեստայում և ավեստական գրականության մեջ, որից էլ անցել Գր. Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառքին» և իրենց անմախաղեպ զարգացումն ստացել այնտեղ:

Արիեստականորեն տարվելով հինգերորդ դարի սկիզբ և վերագրվելով Մ. Մաշտոցին, դրանով իսկ այդ տրակտատը մասամբ արժեզրկվել է: Դրա շատ գաղափարներ, որոնք ընդօրինակվել, յուրացվել ու արծածվել են նրանից հետո հանդես եկած կապադովկիական հայրերի՝ Բարսեղ Մեծի, Գ. Նիսացու և Գ. Նազիանզանի կողմից, վերագրվել ու վերագրվում են վերջիններիս: Նման թյուր կարծիքն օրինականացվել է «Հաճախապատում ճառքը» ժամանակի մեջ հինգերորդ դար տեղափոխելու և Մ. Մաշտոցին վերագրելու պատճառով: Դրա հետևանքով այն մասամբ կորցրել է իր գիտական և քաղաքակրթական նշանակությունը, համարվել կապադովկիացիների աշխատությունների արտացոլում և հետևանք, երբ ճիշտ հակառակն է: Դրանով հայ կուլտուրան (մշակույթը) ահռելի վնաս է կրել, աղճատվել և աղքատացվել է, կորցրել իր առաջնային դերը տարածաշրջանում և աշխարհում:

Հին Կտակարանում ազատ կամքի և ընտրության մասին բոլոր հիշատակումներն ունեն այլաբանական բնույթ, և դրանց մասին պատկերացում կազմել առանց այլաբանական մեթոդի անհնար է: Մարդու կողմից բարու ու չարի միջև դրախտում ազատականորեն կատարած ընտրության մասին հնարավոր է խոսել միայն այլաբանական մեթոդի հիման վրա, որովհետև ազատ կամքի մասին այնտեղ ուղղակի խոսք չկա և այն միայն ենթադրվում է: Բացի դրանից, սատանան նրան դրդում, հակում էր դա անել: «Ծննդոցի» 6:2 տանը Աստծու որդիները մարդկանց դուստրերից կին են «ընտրում»: Արդյո՞ք դա ազատ ընտրություն էր: Նույն գրքի 13:11 տանը «Ղովոն ընտրեց Հորդանանի ողջ շրջանը...»: Նույն գրքի 12:1-4 տներում Տերը Աբրահամին կոչում է գնալ այն երկիրը, որը ցույց կտա: Ենթադրվում է, որ Աբրահամը կարող էր ընտրություն կատարել գնալու և չգնալու միջև: Նույնի 22:1-18 տներում Տերը պահանջում է Աբրահամից զոհաբերել իր որդի Իսահակին: Ենթադրվում է, որ նա դրանում ազատ ընտրության հնարավորություն և իրավունք ուներ: «Դատավորների» 5:8, 10:14, «Ա թագավորություն-

⁸ Տե՛ս *Орхен*. О началах. Самара, «РА», 1993 (на основе издания Казанской духовной академии 1899), էջ 31, 53.

ների» 8:18, 12:13, 118 սաղմոսի 30 տներում նույնպիսի անորոշ վիճակ է: Դրանցում ազատ ընտրության մասին խոսք չկա, այլ միայն ընտրության: Հիմնականում միայն «Ծննդոցի» 6:2 տանը և Եսայի 7:15-16 տներում է խոսքը գնում չարի ու բարու միջև ընտրության մասին, բայց ազատ կամքի կամ ազատ ընտրության մասին դրանցում էլ խոսք չկա: Դրանք միայն ենթադրվում են: «Սիրաքի» գիրքն էլ, որտեղ խոսք է գնում ազատ կամայականությամբ ազատ ընտրության մասին, ինչպես հայտնի է, Աստվածաշնչի կազմում նախատեսված չէ: Այն երկրորդականոն գիրք է և ընդգրկված է միայն Աստվածաշնչի որոշ հրատարակություններում (1794, 1805, 1860, 1994, 1997), թեև դրա բազմաթիվ թարգմանություններն առկա են Աստվածաշնչի տարբեր դարերից մնացած ժողովածուներում:

Նոր Կտակարանում ընտրության մասին, հիմնականում՝ Աստծու և մարդկանց կողմից կատարվող, խոսվում է Մատթեոսի Ավետարանի 20:16, Մարկոսի Ավետարանի 13:20, Դուկասի Ավետարանի 6:13, Հովհաննեսի Ավետարանի 6:70, 13:18, 15:16, 19, 10:42, 14:7 տներում, «Գործքի» 6:5, 1:2, 24, 9:15, 13:17, 15:22, 25, «Հռոմեացիներին» թղթի 9:11, «Ա Կորնթացիներին» 1:27-28, «Բ Կորնթացիներին» 8:19, «Հակոբոսի» 2:5, «Ա Պետրոսի» 2:9 տներում և այլն: Բայց ազատ կամքի կամ ազատ ընտրության մասին դրանցում կրկին ուղղակի ոչ մի խոսք չկա, և այն դարձյալ միայն ենթադրվում է: Ընդ որում, նշված տներում միշտ չէ, որ խոսքը ազատ ընտրության մասին է: Այդ բոլորը վկայում են այն մասին, որ իսկապես ազատ կամքի և ընտրության ուսմունքը չի ծագել Աստվածաշնչի հիման վրա, և չէր կարող ծագել՝ այնտեղ դրա բավարար հիմքերի բացակայության պատճառով: Բայց այդպիսի ուսմունք քրիստոնեությանը պետք էր և այն նրան վերագրվել է՝ հրաշալի պտուղներ տալով: Առանց դրա, առանց Երկնային Թագավորության ու դժոխքի միջև ընտրության գաղափարի, հնարավոր չէր հետևողական քարոզություն կատարել և քրիստոնեական համայնքները անդամներով համալրել: Դա էլ հնարավոր էր անել միայն Աստվածաշնչի պատկերները այլաբանական և սիմվոլիկ մեթոդների հիման վրա մեկնաբանելու միջոցով, ինչն էլ արել են Կ. Ալեքսանդրացին, Օրիգենեսը, Գր. Լուսավորիչը: Առանց այդ մեթոդների հնարավոր չէր Աստվածաշնչյան հավատալիքներն ու գաղափարները դարձնել փիլիսոփայության առարկա, և եթե Կ. Ալեքսանդրացին, Օրիգենեսը դա արել են հունական դասական փիլիսոփայության դիրքերից, ապա Գր. Լուսավորիչը (և Ագաթանգեղոսը)՝ զրադաշտական կամ հայկական-ազգային փիլիսոփայության հիման վրա: Իսկ դրանց մասին կատարյալ տեսության հիմնադիրը Գր. Լուսավորիչն է, որն էլ շարունակել են զարգացնել կապադովկական հայրերը, Օգոստինոս (Ավգուստինոս) Երանելին, Պելագիոսը, Ե. Կողբացին⁹ և այլք:

⁹ Ст'ю Памятники византийской культуры. М., 1968; **Василий Великий**. В двух томах, СПб, типография Сойкина, 1911; **Блаженный Августин**. О свободе воли. Пер. М. Ермаковой, А. Шаринной. // Антология средневековой мысли, В двух томах, т. 1., СПб, 2001; **Նույնի՝** О Граде Божием. Минск – Москва, «Харвест», 2000; **Նույնի՝** О Граде Божием. Минск – Москва, «Харвест», 2000; **Эразм Роттердамский**. Философские произведения. М., 1987; **Пелагий**. Послание к Деметриале. // **Эразм Роттердамский**. Философские произведения. М., 1987, էջ 594-636; **Мартин Лютер**. О рабстве воли. // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М., 1987, էջ 290-545; **Խաչատրյան Ս. Ա.**, Եզնիկ Կողբացին կամքի ազատության մասին, Երևան, 2003:

«Հաճախապատում ճառքում» առարկայացած ազատ կամքի և ազատ ընտրության մասին տեսությունը հիմնված է ավեստական նույնանուն ուսմունքի վրա, և կապ չունի վերոնշված քրիստոնյա ջատագովների քերթվածքների հետ: Ավեստան լի է բարու և չարի, երկնային թագավորության ու դժոխքի միջև ընտրություն կատարելու անհրաժեշտության մասին դատողություններով: «Դուալիզմի դոկտրինա» գաթայի 2 տանը ասված է. «Այսպիսով, ուշ դարձրու, ով մարդ, և լարիր քո լսելիքը՝ իմ խոսքի գերագույն իմաստին հասու լինելու համար: Նա քեզ կթելադրի, թե ինչն ընտրելն է լավ՝ ամեն մեկին ցույց կտա նա: Ընտրությունը վերաբերում է քո մարմնին և քեզ: Եվ մինչև որ վրա չի հասել մեծ ժամանակը, մեզ սովորեցնելու են նրանք, ովքեր տիրապետում են իմաստության»: Իսկ իմաստության տիրապետում են չարի ու բարու նախասկիզբների հիմնադիրները՝ Արամազդն ու Ահրիմանը, որոնցից մեկը սովորեցնում է ընտրել բարին, իսկ մյուսը՝ չարը: Նույն գաթայի երրորդ տանն էլ ասված է, որ «Երկու ոգիները (Արամազդն ու Ահրիմանը)՝ երկվորյակները, ամենասկզբից իրենք իրենցից հռչակեցին մաքուր և անմաքուր մտքեր, խոսքեր ու գործեր: Բարեմիտ իմաստունները միայն գիտեն երկու հռչակողների միջև տարբերությունները և չգիտեն դրա մասին չար իմաստունները: Բարեմիտների դատը անսխալ է և ճիշտ, ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս ոգու մասին»:

Նույն գաթայի 5-6 տներում էլ ասված է. «Այդ ոգիներից չարը ընտրեց անմաքուր գործը, իսկ մաքուրն ընտրեց ոգին անարատ՝ բնակվող անշարժ (չերերացող, չտատանվող – Ս. Խ.) երկնքում: Մաքրությանն հետևեցին ճշտության գործերով Ահուրին մաքրության մեջ պաշտողները, հավատալով նրան՝ Մազդին: Ընտրողների մեջ ճշտությունը չընտրեցին դևերի կաճառները և նրանք, ովքեր նրանց կողմից խաբված են: Միայն անմաքուր ոգին որոշեց իր ընտրությունը: Նա գնաց երկմտության և անմիջապես Այշմի (Յեշմ) շուրջ հավաքվեցին նրանք, որոնք այս աշխարհին ցանկանում են այլանդակություններ»: Ազատակամորեն այդ սկիզբների միջև ընտրություն կատարելու անհրաժեշտության մասին հիշատակումներ կան նաև Ավեստայի «Դուալիզմ» գլխում, որը տարբեր գաթաներից չարի ու բարու, դրանց միջև ընտրություն կատարելու մասին ծաղկաքաղ է: Ընտրության գաղափարի բովանդակության բացահայտման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն «Հավատո հանգանակ» գաթայի 2 և 4 տները: Զրադաշտական դառնալու ժամանակ երդում տալիս պետք էր ասել. «Ես ինձ համար ընտրում եմ սուրբ, բարի Արմայտին: Թող այն լինի իմը: Հրաժարվում եմ անասնագողությունից, անասուն քշել-տանելուց, մազդայասնիական շեներին վնաս պատճառելուց և ավերելուց...: Հրաժարվում եմ ամենազազրելի, չարաբեր, ոչ արտայական, չարահմար դևերի հանրակցությունից: Ամենախաբեբա, ամենագարշահոտ, ամենավնասակար արարածներից: Հրաժարվում եմ դևերից և նրանց գործակիցներից, որոնք բռնանում են կենդանի արարածների վրա: Հրաժարվում եմ մտքովս, խոսքերովս, նշաններում (մտքերի դրսևորումներով, այն է՝ գործերով – Ս. Խ.)»¹⁰:

Ազատ ընտրության մասին «Հաճախապատում ճառքում» կատարված դի-

¹⁰ Стен Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака. Журнал «Нева», «Летний сад», Санкт Петербург, 1998, с. 130-131, 143-145, 156-157.

տարկումները, ինչպես ասվեց, հիմնված են Ավեստայի վրա, բայց դա ըստ իր խորքային բովանդակության, իմաստի ու նշանակության բոլորովին նոր ուսմունք է: Դրանում ազատ կամքի և ընտրության հարցերը Գր. Լուսավորչի կողմից բազմակողմանի հատուկ գիտական մշակման ու քննարկման են ենթարկվել, բարձրացվել զարգացման նոր աստիճանի: Ընտրության մասին պատկերացումը նրա մոտ խիստ բազմանշանակ է և շերտավորված: Նա տարբերակում է ընտրության վեց տեսակներ կամ մակարդակներ: Դրանցից ընտրության առաջին և բարձրագույն տեսակը իրականացնում է բացարձակ ազատ կամքով օժտված Աստված՝ Սուրբ Երրորդությունը: Դրա համար, իհարկե, նախ և առաջ անհրաժեշտ է սահմանել Աստծո անձը, որի մասին պատկերացումները, ինչպես նկատեցինք, մինչև Գր. Լուսավորիչը եղել են խիստ հեղհեղուկ, տարաբնույթ: Դրա համար էլ իր ճառերում Գր. Լուսավորիչը նախ և առաջ անդրադառնում է Աստծո՝ որպես Սուրբ Երրորդության, անձին, Նրա դեմքերին կամ անձերին (հիպոստասներին): Առանց այդ պրոբլեմի լուծման փաստորեն հնարավոր չէ դատել Աստծու ազատ կամքի, ու Նրա կողմից կատարվող ընտրության հարցերին: Աստծու անձի ձևակերպման են նվիրված առաջին երկու ճառերը, սակայն դրանց մասին արժեքային դատողությունները սփռված են բոլոր ճառերում:

Պատմության մեջ առաջին անգամ Աստծու անձը նրա կողմից բնորոշվում է որպես մեկ միասնական Սուրբ Երրորդություն, Որն ունի մեկ միասնական ազատ կամք և Որի կողմից կատարված ընտրությունը մեկն է: Աստված միական և միախորհուրդ Սուրբ Երրորդություն է, և Նրա ամեն մի արարում, միտք, խոսք կամ գործ՝ այդ երեք դեմքերի միասնական կամքի դրսևորում է: Սուրբ Երրորդությունը կազմող անձանց կամքերն իրար ենթակա չեն, սուբորդինացված չեն: Նրանք իրար հավասար են և նրանց կատարած ընտրությունն էլ Նրա բոլոր դեմքերի միական ընտրությունն է: Նրանք մի աստվածություն են և մի գործություն: Եվ այդ պատկերացումը Գր. Լուսավորչի կողմից առաջադրվել է Նիկեայի 325թ. տիեզերական ժողովից տասնամյակներ առաջ, իսկ այդ ժողովում Աթանասը և այլք միայն կրկնել են նրա առաջադրած այդ տեսակետը: Սուրբ Երրորդությունն է իր միասնական մեկ կամքով ու գիտությամբ արարել աշխարհը, հրեշտակներին ու մարդկանց՝ այլ արարածներից գերադասելով և ընտրելով հենց նրանց, շնորհել բանականություն և կամք, սահմանել նրանց գործունեությունը կարգավորող օրենքներ: Ազատ կամքն ու ընտրության հնարավորությունը բնատուր չէ, այլ աստվածատուր: «Բ» ճառի 121 տանն էլ խոսվում է Աստծու, որպես Սուրբ Երրորդության, կողմից կատարած հատուկ կարգի մի ընտրության մասին ևս: Այնտեղ ասված է. «Աստվածեւ այսու ամենայնիվ ընտրեաց ի մարդկանէ իր ժողովուրդ նախանձաւոր լինել ի գործս բարութեան»: Ըստ Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ շարադրված Ս. Գրիգորի ուսմունքի էլ Աստված հետո հրաժարվել է այդ «կամակոր» չար, վերադաստիարակման չենթարկվող ժողովրդից, և որպես իր ժողովուրդ ընտրել հայ ժողովրդին՝ նրա երկիրը վերածելով արարչագործության նոր վայրի, իսկ նրան՝ ժառանգորդ, ինչպես որ է «Զ» ճառի 151-154 տներում¹¹:

Հաջորդ՝ երկրորդ տեսակը կամ մակարդակը դա հրեշտակների և մարդկանց

¹¹ Տե՛ս Զաճախապատում ճառք, էջ 66: **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983, էջ, 20 (21), 48 (49), 52 (53), 136 (137), 190 (191), 206 (207), 254 (255), 312 (313), 434 (435), 482 (483), 472 (473), 488 (489) և այլն:

կողմից ազատ կամքով ազատ ընտրություն կատարելու տեսակը կամ մակարդակն է: Նման ընտրություն կատարվել է մինչև չարության ու չար հրեշտակի անկելն ու երևան գալը: Առաջին անգամ այդպիսի ընտրության տեսակ կամ ձև հիշատակվում է «Բ» ճառի 6-12 տան մեջ: Դա ազատ ընտրություն է ոչ թե բարու և չարի, բարու ու չարի վրա հիմնված նորմերի միջև, այլ Տիրոջ կողմից օրենսդրած օրենքների նորմերի միջև: Քանի որ չարը դեռևս գոյություն չունի և առայժմ ինքնաբերաբար չի առաջացել, ուստի և խոսք չի կարող լինել չարի ու բարու միջև ընտրություն կատարելու մասին: «Հաճախապատում ճառքի» վեներտիկյան օրինակի նշված տներում ասված է, որ Աստված՝ հրեշտակներին և մարդկանց ստեղծելուց հետո, ոչ թե նրանցից ինչ-որ բան է վերցնում, այլ թողնում է, որ նրանք «...սուրբ հանգամանքներով բարեարության պետքերը սահմանված օրենքների միջոցով օրենքների ընտրութիւն կատարեն: Եւ չստեղծեց անպատրաստ և ոչ յարգի արարածներին, այլ տեց ինքնիշխան, ազատ կամք և ընտրող միտք՝ սիրել և հաճել հոգեւոր զորութիւնների ճիգն ու մարդու որդիներին, որպեսզի այն իշխանական կամքով, իրենց այն սիրով ու իրենց այն **ընտրող մտքով** սիրեն եւ հոգ տանեն, գովեն այն բարերար կամքը, որ նրանց առաջ բերեց, այն ոչնչից դեպի ինչը և չգոյութիւնից դեպի գոյութիւն, ոչ յարգի վիճակից դեպի պատիւ, չնչին վիճակից մտաւոր եւ բանաւոր պատիւ»¹²: Մասնավորապես մարդը, իր ստեղծվելուց հետո, դրախտում ապրում է բացառապես Աստծո կամքի արդյունք հանդիսացող նորմերով: Չարը դեռևս չկա, չկան նրա նորմերը, և նա ընտրություն է կատարում Աստծո տված թույլատրող, լիազորող, խրախուսող և պատվիրանող նորմերի միջև, դրանց հիման վրա ընտրում վարքագծի տարբերակ: Արգելող նորմեր էլ այնտեղ գրեթե չեն գործում: Դրանք ընդամենը երկուսն են՝ չուտել երկու հանրահայտ ծառերի պտուղները, և մարդը չի էլ պատրաստվում դա անել: Պատվիրանող նորմեր են Աստծուն փառաբանելը, Նրան երախտագետ լինելը, որը մարդն հաճույքով անում է:

Ազատ կամքով ընտրության երրորդ տեսակը առաջացել է այն ժամանակ, երբ հրեշտակներից մեկը՝ մարդու նկատմամբ տաժած նախանձի, ատելության հետևանքով, ինքնաբերաբար անկել և չարացել է: Նա առաջադրել է չարության նորմեր, գաղափարներ, տարածել դրանք, ներդրել մարդկանց հոգում, հարաբերությունների մեջ: Այդպես աշխարհի են եկել չարը և վարքագծի չարության նորմերը: Սկսվել է պայքար բարու և չարի, բարության ու չարության նորմերի, գաղափարների, դրանց հետևորդների միջև: Անհրաժեշտություն է առաջացել ընտրություն կատարել բարու ու չարի միջև: Հեշտակների որոշ մասն ու մարդիկ՝ հանդգնելով չար սատանայի կողմից և ընկնելով նրա ազդեցության տակ, ազատ կամքով որպես վարքագծի հիմք են ընտրել չարության նորմերը: Մարդկանց մի մասն էլ սկսել է իր ընտրության մեջ երկմտել, տատանվել բարու ու չարի օրենքների (նորմերի) միջև՝ կատարելով և բարի, և չար արարքներ: Միայն նրանց մի փոքր մասն է մնացել Աստծու օրենքներին՝ արարքի հիմք ընտրելով դրանք, ընտրություն կատարել դրա նորմերի միջև և դրանցից որևէ մեկի հիման վրա ընտրել վարքագծի որևէ տարբերակ:

Նույնիսկ բարու նկատմամբ չարի գերակայության և դրանց անգիջում պայ-

¹² Տե՛ս **Գրիգոր Լուսավորիչ**, Յաճախապատում ճառք, Թարգմ., առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, Թեհրան, 2003, էջ 19-20:

քարի այդ փուլում Աստված մարդու կամքը թողել է ինքնիշխան և չի սահմանափակել դրա կողմից ընտրություն կատարելու և դեպի չարի կողմ շեղվելու հնարավորությունը: Նման բռնություն կիրառել՝ կնշանակեր մարդու տեսակի վերացում: «Բ» ճառի 149 տանն ասված է. «...այլ թե ասիցե ոք, որպե՞ս ներեաց Աստուած սատանայի այնքան տարածել զմոլորութեանն զանաւրեւութիւնս՝ իմացիր. զի իշխանական կամս է հրեշտակաց եւ մարդկան որ յԱստուծոյ պատուեալ. զի որ **ընտիրքն** իցեն՝ երեւեսցին ի նոսա եւ ըստ արժանեացն ընկալցին զհատուցումն ի դեպ ժամանակի զփառս եւ զտանջանս յարարչէն ամենայն արարածոց»: Իսկ «ԺԸ» ճառի 13 տանը այդ մասին նորից կատարված հարցմանը միաժամանակ տրված է նաև դրա պատասխանը. «Եթէ այդպէս է, զիա՞րդ չարն, ասեն, յառաջագայի, եւ ոչ բարին միշտ յառաջագայի: Եթէ այդպէս էր, բառնայր պատիւ անձնիշխան կամացն, եւ կորնչէր ընդութիւնք արդարացն, եւ զրկեալ լինէին քաջքն յաղազս հանդիսի պսկակացն»:

Չարի ու բարու միջև ընտրության մեջ չսխալվելու համար Աստված մարդկանց է տվել Իր Սուրբ, Աստվածաշունչ գիրքը, որը պարունակում է նրա բարերար կամքի արդյունք հանդիսացող ճշմարտությունը՝ Իր հոգևոր օրենքները: «Բ» ճառի 50-58 տներում Գր. Լուսավորիչը մարդկանց հիշեցնում է, որ Աստված՝ «...ետ անձնիշխան արարածոցս երկուս դաստիարակս որպէս որդւոյ, զսպառնալիս եւ զաւետիս. երկնչել ի սպառնալեացն եւ փախչել ի վնասակարացն, եւ ցանկալ աւետաւոր բարեացն եւ երթալ զհետ արդարութեան: Ի ձեռն ճշմարիտ Սուրբ Գրոց խրատուց իրաւանց եւ իշխանութեանն հնազանդել յաղազս բարեձեւութեանն...եւ ծանիցեն եւ գիտասցեն եւ ընդանեսցին հաճոյից Արարողին ուղղափառ հաւատով, անքակ մնալ ի սիրոյ Արարչին ի նեղութեան եւ յանդորրու. եւ արդարացեալք երախտաւորք կամաւք Բարերարին»: Նույն ճառի 119-121 տներում, «Գ» ճառի 31 տանը նորից կոչեր են արվում ընտրությունը կատարել միայն «Աստծու օրենքների, հավատի ու հույսի հիման վրա» և մերժել չարը և հրեշտակներին ու մարդկանց առաջարկվում է ազատ կամքով «ընտրութեամբ հոգեւոր աւրինացն փոփոխումն առցեն»: Ինչպես տեսնում ենք, Աստված, ըստ Գր. Լուսավորչի, ոչ մի պայմանով մարդուն չի զրկում ազատ կամքով լավի ու վատի, չարի ու բարու, օգտակարի ու անօգտակարի, գեղեցիկի ու տգեղի, արժանավորության և անարժանության, օրինականի և անօրինականի միջև ընտրություն կատարելու և ազատ կամքով արարքներ կատարելու հնարավորությունից:

Եթէ Ադամի գործած մեղքի պատճառով չարի սկիզբը գերակայություն է ձեռք բերել աշխարհում (նման կարծիք տիրապետող է եղել երկար դարեր շարունակ: Այդպիսին է Մ. Լյութերի¹³, ինչպես նաև հանճարեղ Ի. Կանտի¹⁴ կարծիքը), ապա Աստված (Ս. Երրորդությունը), հանձինս Նոր Կտակարանի, նոր շնորհի (հնարավորություն) է տվել մարդկանց՝ արմատապես փոփոխություն մտցնելով ընտրության հիմքերի և աշխարհի իրադրության մեջ: Նա չարի դեմ պայքարելու համար աշխարհ է գործուղել Որդի Աստծուն՝ Քրիստոսին, որպեսզի Նա փրկչությունը իրագործի: Դրա իրականացման եղանակներից մեկը Աստծու նոր խոսքի, Նոր

¹³ Տե՛ս **Мартин Лютер**. О рабстве воли. // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М., 1987, с. 290-545.

¹⁴ Տե՛ս **Мартин Лютер**. О рабстве воли. // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М., 1987, с. 290-545.

Կտակարանի, Ավետիսի, Ավետարանի, բարի լուրի փոխանցումն է մարդկանց, որն էլ չարության դեմ պայքարելու ամենաարդյունավետ զենքն է, բարությունը չարության նկատմամբ գերակա դարձնելու ներգործուն միջոցը: Դրանով էլ, փաստորեն, ըստ Գր. Լուսավորչի, հիմք է դրվել ընտրության չորրորդ տեսակին ու պատմական ժամանակաշրջանին, երբ բարին, որը մինչ այդ չարությանը պարտվող սկիզբ էր, դառնում է ոչ միայն չարին հավասարազոր ընտրության հիմք, ինչպես որ է զրադաշտական ուսմունքում, այլ նաև նրա նկատմամբ ձեռք է բերում գերակայություն: Սա Գր. Լուսավորչի կողմից զրադաշտական այս ուսմունքը կատարելագործելու ամենակարևոր դրսևորումներից է:

Ավետարանի բերած կարևոր բարի լուրերից մեկը Երկնային Թագավորության լուրն է, որի մասին խորհրդածությունները սկսվում են արդեն «Բ» ճառի առաջին տներում: Մյուս լուրը, որը նույնպես խիստ կարևոր և հսկայական դաստիարակչական նշանակություն ունեցող է, դա դժոխքի գոյության որոշակիացումն ու փաստումն է: Մարդն ինքը՝ հաշվի առնելով Նոր Կտակարանի նորմերն ու հավատալիքները, կամավոր կերպով պետք է ընտրություն կատարի և որոշի՝ ընկնել «հոգևոր օրենքների անհնազանդության մեջ, բարուց ընկնել չարիքի (դժոխքի) խորքն ու կործանվել՝ ձեռք բերելով անառակի, անօրինական անբարշտի, չարի ու պիղծի անարգական անուն», թե մնալ այդ օրենքների հնազանդության մեջ և դրա համար ստանալ պարգև՝ պատիվ և փառք երկրի վրա, և անմահություն՝ Երկնային Թագավորությունում՝ ազատության, հանգստության «նավահանգստում»: Այդ ընտրությունը բերելու է նաև Երկնային Թագավորության նախադռան կառուցմանը երկրի վրա և չարի լրիվ վերացմանն այնտեղ:

Այսպիսով, Հին Կտակարանի (ինչպես նաև հին հունական և հռոմեական) իրողություններից Նոր Կտակարանում շրջադարձ է կատարվում դեպի զրադաշտական հավատալիքները Երկնային Թագավորության, դժոխքի և հոգու անմահության մասին: Բարի օրենքներին ենթարկվողը գնալու է Երկնային Թագավորություն, իսկ չարին հետևողը՝ դժոխք: Եվ եթե լիակատար ազատության ժամանակը, ըստ զրադաշտական հավատալիքների, ամխուսափելիորեն վրա է հասնելու մեխանիկորեն, 9000 տարի հետո, բարու աստված Արամազդի կողմից չար աստված և դևերի իշխան Աիրիմանին սպանելուց հետո (իսկ մինչ այդ հավասարազոր ուժեր հանդիսացող բարին ու չարը իրար դեմ պայքարելու են փոփոխական հաջողությամբ և այդ պայքարից մարդկային պատմության մեջ ոչինչ առանձնապես չի փոխվելու), ապա «Հաճախապատում ճառքում» այդ հարցը բոլորովին այլ կերպ է դրված: Այնտեղ հերքվում է աշխարհի՝ դեպի բարին փոխվելու որևէ կոնկրետ ժամանակի գոյությունը և մեխանիկորեն դրա վրա հասնելու հնարավորությունը (Գ:13): Այդ ժամանակի մոտեցումը, դրա վրա հասնելը կախված է Աստծուց, բայց այդ հարցում կարևոր է նաև մարդու ազատ կամքը: Այն կախված է նաև մարդու ընտրության ելքից, բարու ուղղությամբ նրա գործադրած ճիգերից: Դրա համար պետք է անդուլ կերպով չարի դեմ պայքարել, որն էլ հնարավոր է Սուրբ Գրքի սահմանած նորմերի հիման վրա ու դրանց միջև ընտրություն կատարելու և չարի նորմերից աստիճանաբար հրաժարվելու միջոցով: Այս կապակցությամբ Գր. Լուսավորիչն առաջ է քաշում Քրիստոսի «հոգևոր օրենքների» հիման վրա մարդու հիվանդ կամքը բուժելու, առողջացնելու, այն չարից, տատանվողից կայունի, առողջի, անսասան բարի, ակտիվ կամքի վերածելու դրույ-

թը: Նա այնտեղ առաջադրում է նաև մարդու կամքը իր նախաստեղծ վիճակին վերադարձնելու, հարթմնիության (արթուն, ակտիվ, սթափ լինելու)¹⁵, կյանքի ռիթմի արագացման միջոցով հոգուտ բարու իրադրության կտրուկ փոփոխության հասնելու անհրաժեշտության հարցերը: Ընդ որում, նա ոչ միայն առաջ է քաշել այդ գաղափարները (Բ:144, Թ: 21, Ե: 39, Ե:55, Ե: 84, Չ:85, 87, Թ: 53, Ժ:89, ԺԱ: 28, 57, 75, 105, 138, ԺԵ: 8, ԺԸ: 22, 53, ԺԹ: 34 և այլն), այլ նաև ակտիվորեն լծվել դրանց իրականացմանը, որի արդյունք է հայոց եկեղեցին և հայոց քրիստոնեական պետությունը:

Քրիստոսի աշխարհի գալուց հետո բարին չարի համեմատությամբ խիստ ակտիվացել, աճել և հզորացել է, չարի նկատմամբ ստացել գերակայություն: Քրիստոսը եկել է աշխարհ, բերել և «ճշմարիտ քարոզությամբ», որպես «բժիշկ հիվանդաց» (Դ:85), մարդկանց է տվել Նոր Կտակարանը, բերել նոր շնորհ, նոր հոգևոր օրենքներ՝ «դարմանք հոգեւորք... խրատք առողջութեան» (Դ:85), «ավետիք թողության և հանդերձյալ երանության հույս» (Դ:86)՝ կոչ անելով հետևել դրանց և այդպիսով դառնալ Աստծո ժառանգորդ: Դրա միջոցով էլ հնարավոր է կատարել ընտրություն «լաւութեան առաքինութեան գործոցն սրբութեան» (Դ:88): Նույն «Դ» ճառի 79–80 տներում էլ պայման է դրվում, որ յուրաքանչյուր ոք, եթե «Հիւանդքն են եւ ստոյգ ապաշխարեսցեն, եւ նոքա փրկութեանն հասանիցեն որ ի Քրիստոս Յիսուս: Զի ոչ է պարտ հիւանդացն ի դարմանս արդարոց վայելել, եւ վատացն առ քաջսն, եւ մեղաւորացն ընդ անմեղսն, եւ անսրբոցն ընդ սուրբս հաւասարել»: Սա մի ապացույց է այն մասին, որ այս ճառերը գրվել են այն ժամանակ, երբ հայերը դեռևս զրադաշտական էին և առաջմ՝ «հիվանդ»:

Գր. Լուսավորիչը գտնում է, որ Աստվածաշնչի և հատկապես՝ Նոր Կտակարանի նորմերի հիման վրա հնարավոր է վերադաստիարակվել, միանշանակորեն մերժել սատանայի հավատալիքներն ու նորմերը: Դրանց տակ նա հասկանում է հեթանոսական-զրադաշտական նորմերն ու հավատալիքները, հատկապես՝ դրանցով օրինականացված խեթուկոսաը, բազմակնությունը և սեռերի հարաբերությունների հետ կապված որոշ այլ նորմեր: Դրանցից հրաժարվելը վճռական ընտրության ամենակարևոր մասն է: Հենց նման կարգի ընտրության անհրաժեշտության մասին է խոսքը «Բ» ճառի 72 և 73 տներում: Այնտեղ հիմնավորվում է, որ մարդու անձնիշխան կամքը ի սկզբանե Աստծուց տված զորություն է, որը մարդը պետք է կամավոր օգտագործի իրեն աստվածային օրենքներին ենթարկելու, Աստծու հետ սուրբ մտերմության մեջ մնալու և չարից (զրադաշտությունից) հեռանալու համար, ինչպես որ նախատեսված է աստվածային պլանում: «Ե» ճառի 21 տանը նա պահանջում է «Զվերինսն խորիել զիրեշտակացն, զի զնոյն փառս եւ զպատիւ առցուք, եւ լինել սպասաւոր բանին կենաց եւ Արարչին կանաց ճշմարիտ քարոզութեամբ, զանմուլար գիտութիւն սփռել ի լսելիս մարդկան, զարթուցանել ի գործ բարեաց, եւ ունել գերասանակս **անձնիշխան կամաց** ի պահպանութիւն պատուիրանին եւ յիրաւունս Տեառն»: Նույն «Ե» ճառի 95 տանն էլ, հիշեցնելով «ըստ ընդորութեան արինացնի» անհրաժեշտության մասին և այն մասին, որ թեև մարդիկ «...ատեցին զբարին եւ սիրեցին զչարն», բայց արդեն, նոր իրադրության մեջ պետք է այլ կերպ վերաբերվեն ընտրությա-

¹⁵ Հարթմնիության մասին մնրամասն տես՝ *Шпенглер О.* Закат Европы, Минск – Москва: «Харвест» 2000, էջ 678-690, 622, 699, 811-816, 837- 839.

նը, դա անեն ըստ Քրիստոսի սահմանած նոր իրավունքի. «...Ձի **ընդրութիւնք** են յԱստուծոյ բարւոյն եւ չարին ըստ իրաւանցն»: «ԺԱ» ճառի 57 և 126 տներուն խոսվում է «ընտրողական մտքի» մասին, և նորից հիշեցում է արվում, որ դա աստվածային շնորհ է, ուստի դրա հիման վրա պետք է «ատել զչարն, եւ կանխել ի սերն Աստուծոյ եւ ի շինութիւն կամացն՝ կատարելալ ապաշխարութեամբ եւ մտերիմ խոստովանութեամբ»: «ԺԲ» ճառի 13 տանը պահանջվում է «Ատել զչարն, եւ ընդել զբարին, պատճառ լինել շահից եւ խլիչ վնասուց կորստեան...»: «ԺԷ» ճառի 29 տանն էլ ասվում է. «Այսպիսի ընտրութիւնք են ի մեջ լաւաց եւ անիրաւաց...»:

Նրա կողմից առաջադրվում են նաև չարի մերժման ու իսպառ վերացման և միայն բարին ընտրելու իրական պայմաններ: Այդ պայմաններից գլխավորը, իհարկե, 1. քրիստոնեական նորմերն ու գաղափարներն են կամ «հոգևոր օրենքները», որոնց մասին արդեն իսկ ասվել է և որոնց միջև էլ պետք է կատարվի ճշմարիտ ընտրությունը: 2. Այնուհետև Գր. Լուսավորիչը կարևորում է եկեղեցին, նրա սպասավորներին՝ որպես հավատի տարածման և քրիստոնեական օրենքների գործողությունն ապահովող մարմին: 3. Մյուս իրական պայմանը դա ձևով զրադաշտական, բայց էությանմբ նոր՝ քրիստոնեական պետության առկայությունն է, որն էլ նրա ջանքերով կայացավ 301թ.: Այն նույնպես կոչված է նոր Կտակարանի հոգևոր օրենքների գործողությունը ապահովելու, կիրառելու, դրանց հիման վրա նոր օրենքներ ստեղծելու համար:

«Ժամանակների լրանալուց» հետո (Գ:13), որը նշանավորվելու է արդար դատաստանով, աշխարհում մնալու են միայն մեկ սկիզբ՝ բարին և դրանից սերած օրենքները: Դրանց հիման վրա և դրանց միջև էլ կատարվելու է մարդկանց ազատ ընտրությունը: Դա արդեն **ընտրության հիմնգերոդ տեսակն** ու մակարդակն է: Դա նույնպես զրադաշտական պատկերացում է: Այդ ժամանակը, ինչպես արդեն ասվել է, ըստ ավեստական հավատալիքների գալու է 9000 տարի հետո, որից հետո չարը, նրա օրենքը երկրի վրա իսպառ վերանալու է: Գր. Լուսավորիչը, առանց ուղղակիորեն հիշատակելու, մերժում է նման ժամկետի գոյությունը և գտնում, որ «Ժամանակների լրանալու», արդար դատաստանի միջոցով չարությունը կործանելու և երկիրը երկնային Թագավորության նախադռան վերածելու օրը որոշվելու է Տիրոջ կողմից, որի գալստյան արագացմանը պետք է աջակցի մարդու ազատ, բարի կամքը: Իսկ մարդու ազատ կամքը համընդհանուր կերպով բուժելու, առողջացնելու, չարի դեմ պայքարելու ունակ և նրան հաղթող դարձնելու համար Քրիստոսն Իր գալուստով և Նոր Կտակարանով, Իր վարքագծի դրսևորումներով արդեն իսկ տվել է գործուն միջոցներ: Դրանից հետո մարդիկ սկսելու են ընտրություն կատարել ոչ թե բարու և չարի, այլ միայն բարուց սերած օրենքների միջև, գործողության որևէ տարբերակ ընտրել միայն դրանց հիման վրա, ինչպես եղել է արարչագործության սկզբում: Բայց այս վերջին ժամանակամիջոցն արդեն ունի համընդհանուր բնույթ, վերաբերում է ամբողջ աշխարհի մարդկությանը և ոչ թե մի քանի մարդու, ինչպես եղել է արարչագործության սկզբում: Բացի այդ, դրա առանձնահատկությունն այն է, որ եթե արարչագործության սկզբում չարի մասին ոչինչ հայտնի չի եղել, ապա այժմ դա հայտնի է և բոլորը՝ իմանալով դրա մասին, միահամուռ և գիտակցաբար մերժելու են այն: Այդ ժամանակն սկսվելու է Հայաստանում, նոր եկեղեցու ու քրիստոնեա-

կան պետության հիմնադրմամբ և ավարտվելու է ամբողջ աշխարհի քրիստոնեացմամբ: Դրանով իսկ երկրի վրա ավարտվելու է Երկնային Թագավորության նախադեպ, այն է՝ քրիստոնեական պետության կամ պետությունների դաշինքի կամ ֆեդերացիայի, կամ էլ համադաշնության (կոնֆեդերացիայի) կառուցումը: Նման պետության առաջացման հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը լիակատար կերպով ամբողջանում է Ազաթանգեղեոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Դա մի թագավորություն է լինելու, որտեղ բացառված է չարության, հանցագործության որևէ դրսևորում, որի կառուցման ավարտով չարը որպես ընտրության հիմք իսպառ երկրի երեսից վերանալու է: Եվ այդ վերացման պատճառներից մեկը մարդկանց բարի կամքն է, դրա հիման վրա կատարվող ընտրությունը՝ ուղղորդվող հասարակության, եկեղեցու և պետության կողմից:

«Հաճախապատում ճառքում» առկա է նաև ընտրության վեցերորդ տեսակը, ինչպիսին է Երկնային Թագավորության ներսում կատարվող ընտրությունը, որի չորս հարկաբաժիններում կամ օթևաններում մարդկանց հոգիները տեղավորվում են «ըստ իրենց արժանավորության» (Բ:30, Դ:79, ԺԳ:61, ԺԵ:10, ԺԸ:19, 57, 74, ԺԵ:10, Ի:150 և այլն) և ընտրություն կատարում իրենց օթևանի սահմաններում: Ընտրության մասին «Հաճախապատում ճառքում» կան այլ բազմաթիվ ասույթներ, որոնք վկայում են, որ Հայաստանում իսկապես եղել է ազատ կամքի և ընտրության մասին զարգացած տեսություն, և այն արտացոլված է եղել ոչ միայն Ավեստայում, այլ նաև դարձել է առանձին տրակտատների և քննարկման նյութ:

Մնում է պատասխանել մեզ հետաքրքրող մի հարցի ևս. արդյո՞ք կարող էր ազատ ընտրության մասին նման տեսություն առաջադրել Մեսրոպ Մաշտոցը՝ քերթելով «Հաճախապատում ճառքը»: Դրա պատասխանը միանշանակ է՝ ո՛չ: Հայ թագավորները՝ սկսած 224-226թթ., հայկական թագավորությունը իրանական պետությունների կոնֆեդերացիայից (ֆեդերացիայից) դուրս բերելու պահից, ազատ կամքի ու ընտրության տեսության հիման վրա տասնյակ տարիներ շարունակ պայքարել էին Իրանում հաստատված Սասանյան դինաստիայի դեմ՝ իրենց ֆիզիկական գոյությունը և երկրի անկախությունը պահպանելու համար: Հայոց իշխանների համար էլ անկախությունը, որի երաշխավորն էր Հռոմը, շահեկան էր, քանզի նրանք ազատվում էին հարկերի, տուրքերի ու պարիակների մի մասից, Միջին Ասիայում թուրանցիների դեմ պատերազմելու անհրաժեշտությունից և այլն: Բացի դրանից, հայ հասարակության մեծամասնությունը անկեղծորեն ընդունել էր Տիրոջ Խոսքը, որի տարածման դեմ պատմականորեն հնարավոր էլ չէր պայքարել: Այդպիսի նպաստավոր իրադրության մեջ էլ Գր. Լուսավորիչը՝ զրադաշտական ազատ կամքի և ազատ ընտրության մասին տեսությունը քրիստոնեացնելով, դրա հիման վրա Հայաստանում քարոզեց նոր կրոնական, իրավական, բարոյական հայացքներ և հաղթեց, որի արդյունքն է նոր պետությունը, եկեղեցին, իրավունքը և այլն:

Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակաշրջանում պատմական իրականությունը այլ էր: Նա իրանահպատակ էր: Մեծ Հայաստանը, երկուհարյուրամյա պատերազմներից հյուժված և Հռոմի աջակցությունից զրկված, 387թ. ի վեր գտնվում էր Իրանի կազմում: Նրա պետական կառուցվածքի մեջ խորագույն փոփոխություններ էին կատարվել, նրանից անջատվել և Իրանի կազմի մեջ էին մտցվել դրա

նահանգների մի մասը: Ազատ կամքի քարոզումն այնտեղ նշանակում էր ժողովրդին ապստամբության մղել, որի հաջողության ոչ մի պայման չկար, իսկ անհաջողության՝ որքան ասես: Նրա ղեկավար կաթողիկոս Սահակ Պարթևը խոնարհաբար գնում էր Իրանի արքունիք և զանազան արտոնություններ պոկում իր ազգականների համար, այնտեղ զբաղվում միջնորդություններով, և բոլորովին հաշտված էր առկա իրողությունների հետ: Նրա կանոններում¹⁶ ազատ կամքի մասին ոչ մի հիշատակում չկա և նա ամեն ինչ թողել էր Աստծո կամքին: Նրա նպատակն էր եղածը պահպանելը, և նա չէր կարող թույլ տալ հայ մարդու ազատ կամքի որևէ դրսևորում, դրա մասին ուսմունքի քարոզչություն: Առավել ևս նման բան չէին թույլ տա նրան փոխարինած ասորի կաթողիկոսները և ճիշտ կանեին: Դա վտանգավոր էր երկարատև պատերազմներից ծայրահեղ հյուժված հայ ժողովրդի համար:

Մեսրոպ Մաշտոցը հեղափոխական չէր և այդպիսին չէր կարող լինել: Նա պետության, եկեղեցու ղեկավար կամ իրավաբան էլ չէր, այլ ընդամենը կուսակրոն: Բացի դրանից, ազատ կամքի և ընտրության տեսությունը՝ զարգացած լինելով Գր. Լուսավորչի կողմից այդ ճառերում՝ բուն ավեստական է, և դրա քննարկումն ու արծարծումը կարող էր Մաշտոցի համար հանգեցնել ոչ ցանկալի հետևանքների: Այդ տեսությունը կարող էր ակտիվացվել միայն արտակարգ իրադրության հետևանքով: Նման իրադրություն ստեղծվեց միայն Մաշտոցի մահվանից 13 տարի հետո, Իրանի թագավոր Չաղկերտ Երկրորդի մի քանի հրամանագրերով, հատկապես՝ հավատափոխությանը և հարկերին վերաբերող, երբ Մեծ Հայաստանում մարդկային կյանքը պարզապես անհնարին դարձավ: Նման իրադրությունն էլ հանգեցրեց նրան, որ ազատ կամքի ու ընտրության մասին տեսությունը անհրաժեշտաբար կրկին ակտուալիզացվեց: Այն արտացոլված է պարսիկ թագավորի հրամանագրին հայերի պատասխան նամակում և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գրքում¹⁷, և դրա արդյունք էր հայերի 451թ. ապստամբությունը: Պետք է նաև հաշվի առնել այն հանգանամանքը, որ 4-դ դարում հանդես էր եկել Մանին: Նա ակտիվորեն հերքում էր ազատ կամքի և ընտրության գոյությունը, որը նա անում էր Նոր Կտակարանի դրույթների հիման վրա¹⁸, իսկ դա նույնպես կարող էր Մաշտոցի աշխարհայացքի վրա ազդեցություն ունենալ:

"ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ ВЫБОРА В "ЧАСТОПОВТОРЯЕМЫХ РЕЧАХ" ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ. ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ"

С. А. ХАЧАТРЯН

В статье "Проблема свободы выбора в "Частоповторяемых речах" Григория Просветителя. Правовой анализ" рассматривается такой важный аспект теории свободы воли, как свободный выбор.

¹⁶ Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., հ.1, 1964, էջ 363-422:

¹⁷ Տե՛ս **Եղիշե**, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1989; **Եզնիկ Կողբացի**, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994: **Խաչատրյան Ս. Ա.**, Եզնիկ Կողբացին կամքի ազատության մասին, Երևան, 2003:

¹⁸ Տե՛ս **Widengren G.** Mani und der Manichäismus. Stuttgart, 1964.

Обосновывается, что теория о свободе воли и выбора, развитая Григорием Просветителем, одним из первых применивших философский подход в христианской теологии, не имеет аналогов в христианском богословии, в исторической науке о праве и основана на авестийской-зороастрийской теории свободы воли и выбора. Эта теория научно обоснована более последовательно, чем подовные теории его предшественников Климента Александрийского и Оригена. В статье также доказывается, что Месроп Маштоц не мог быть автором "Частоповторяемых речей".

THE ISSUE OF FREE CHOICE IN "SPEECHES"

S. A. KHACHATRYAN

The important side of the theory of free will such as free choice is discussed in the article. It argues that the theory of free will and free choice has not its analogue in the Christian theology, history and law which is developed by Gregory the Illuminator who was one of the first to apply the philosophical approach in Christianity. It is based on the Zoroastrian theory of free will and free choice and is argued more consistently than the corresponding theories of Kliment of Alexandria and Origenes. It is stated in the article that Mesrop Mashtots could not be the author of "Speeches".

ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Մ. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՊՀ դոցենտ

Հայ ժողովուրդը, լինելով աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկը, ունի իր պատմական, իրավական զարգացման առանձնահատկությունները: Հայ իրավական հուշարձաններում առկա են իրավաքաղաքական մտքի արժեքավոր վկայություններ՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ իրավանորմեր, որոնք ժամանակին խնդիր են ունեցել պաշտպանելու մարդու անվտանգությունը, նրա ազատ կամքը, պատիվը և արժանապատվությունը:

Իրավական հուշարձանները կանոնական և աշխարհիկ օրենքների համակարգված ժողովածուներն են: Հայ իրավական հուշարձանները մի շարք պատճառներով համաշխարհային իրավաքաղաքական մտքի և մարդու իրավունքների զարգացման պատմության մեջ չեն ունեցել այնպիսի ազդեցություն, ինչպիսին ունեցել են անգլիական¹, ֆրանսիական² և ամերիկյան³ հուշարձանները:

¹ Տե՛ս Ազատությունների Մեծ Խարտիան Անգլիայում /1512թ. հունիսի 15/ (*Արշակյան Ա.* Արտասահմանյան երկրների պետության և իրավունքի պատմություն, Ստրկատիրության և ֆեոդալիզմի շրջան, հատոր 1, Ե., 1997, էջ 150; Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. К. И. Батыра. Ч. 1. М., 2000):

² Տե՛ս Մարդու և քաղաքացու իրավունքների մասին ֆրանսիական հռչակագիրը /1789թ. օգոստոսի 26/ (*Արշակյան Ա.*, Արտասահմանյան երկրների պետության և իրավունքի պատ-